

Тема 2. ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА ТА МОРАЛЬНА СВІДОМІСТЬ

1. Специфіка професійної моралі та професійної етики

Необхідною умовою функціонування й розвитку суспільства є виробництво матеріальних і духовних благ. Ефективність його залежить від багатьох чинників, зокрема й від моральних стосунків у сфері трудової діяльності — основній сфері суспільного життя. Та якщо виробництво матеріальних і навіть духовних благ не є самоціллю, то характер моральних відносин (і в сфері трудової діяльності) має самоцінне смисложиттєве значення.

Професійна мораль є наслідком поділу праці. Той, хто робить те, чого не роблять, а часто й не вміють робити інші, змушений перебирати на себе обов'язки стосовно тих, хто послуговується плодами його праці. Кожна професія ставить до людей, які її обрали, відповідні моральні вимоги, породжує специфічні моральні проблеми. Проте одні професії не потребують істотних коректив звичайних норм і правил поведінки людей, а інші настирливо вимагають цього. Йдеться насамперед про види діяльності, в яких об'єктом впливу є людина (освіта, медицина, юриспруденція). Проте й відносини між людьми професій інших категорій теж істотно залежать від їхніх моральних стосунків (альпіністи, полярники, які часто перебувають в екстремальних ситуаціях). Багато видів діяльності ставлять до людей підвищені моральні вимоги.

Крім уселюдських моральних вимог, існують специфічні норми поведінки спільнот і груп людей, зокрема професійних.

Виникнення, диференціація і розвиток цих норм, відповідних мотивацій та оцінок є одним із напрямів прогресу моралі.

Професійна мораль конкретизує загальні моральні норми й оцінки, які визначають ставлення людини до своїх професійних обов'язків, а опосередковано — до людей, з якими вона взаємодіє відповідно до свого фаху і до суспільства загалом.

Професійна етика — вчення про професійну мораль. Її змістом є передусім відповідні моральні кодекси (лат. *codex* — книга) — зводи моральних норм і правил, які необхідно виконувати. Вони приписують певний тип відносин між людьми, що вважаються оптимальними з точки зору виконання людиною своїх професійних обов'язків. Професійна етика обґрунтовує необхідність саме таких моральних кодексів, тлумачить їх з урахуванням специфіки професії, її утилітарного й гуманістичного призначення.

Моральні кодекси, як правило, мають конкретних авторів, проте в них проголошують моральні вимоги, які здебільшого стихійно вироблені раніше у сфері буденної свідомості. Вони охоплюють вселюдські вимоги (чесність, правдивість тощо), вимоги до фахової діяльності (професіоналізм, компетентність та ін.), вимоги, детерміновані конкретним видом професійної діяльності (збереження лікарської таємниці).

Якщо професійні моральні кодекси мають відчутний практичний ефект, то спроби створити універсальні кодекси часто були невдалими, як сталося, наприклад, з моральним кодексом будівника комунізму. Вони не можуть бути ефективними, оскільки суперечать істотним властивостям моралі, насамперед потенційно невичерпній багатозначності її змісту й застосовуваності. Моральні кодекси мають чітко визначений зміст, а тому приписують певний тип відносин лише в передбачуваних ситуаціях.

Роль професійних моральних кодексів не зводиться суто до моральної функції. Вони покликані захищати традиції людей відповідного фаху, сприяти підвищенню професійної культури, солідарності і репутації професійної групи обстоювати практично-утилітарні, соціальні, політичні та інші інтереси корпорації.

Створення моральних кодексів передбачає врахування можливих типових конфліктних ситуацій. Формулюючи норми, правила,

приписи, дбають, щоб вони, строго регламентуючи поведінку людей відповідної професії, сприяли гармонізації стосунків у колективі.

Автори моральних кодексів постають як теоретики, мислителі, фахівці з практичної філософії. Завдання етики як філософської науки не вичерпується створенням професійних моральних кодексів, оскільки вони мають бути онтологічно, гносеологічно, аксіологічно та соціально обґрунтованими.

Моральні кодекси вибудовують за певними принципами, які називають то моральними, то етичними. Їх ототожнення вносить плутанину в етичну науку.

Принцип (лат. *prīncipium* — начало, основа) — основа певної сукупності (чи усіх) фактів або певної (чи будь-якої) системи знань. Нині перше значення поняття «принцип» позначається терміном «закон». Те, що утворює основу певної сукупності фактів, називають законом науки, яка її вивчає. А те, що становить основу будь-якого факту, — всезагальним законом, або законом філософії чи відповідної її галузі (наприклад, законом діалектики).

Чітко сформульований всезагальний закон (зокрема, закон взаємного переходу кількісних і якісних змін) нерідко розглядають як вихідний пункт, принцип пізнання. Відповідно розрізняють принципи буття і принципи пізнання. Широке тлумачення принципів пізнання спричинило те, що терміном «принцип» стали позначати будь-яку підставу, з якої необхідно виходити і якою слід керуватися у процесі пізнання і практики.

Філософські принципи належать до знань «другого поверху» (тобто знань про знання), мають рефлексивний (філософсько-рефлексивний) характер. Людина, яка керується принципом, не тільки знає його зміст, а й уміє його свідомо застосовувати, враховуючи об'єктивну основу, відносний характер принципу, що змушує її вдаватися до конкретно-історичного підходу.

Багатозначність поняття «принцип» помітна і в етиці. Наприклад, у висловлюванні «Ця людина — принципова» не завжди йдеться про людину, яка керується принципами у своїй діяльності. У буденному слововжитку принциповими називають послідовних у своїх судженнях і діях людей, в яких слово не розходиться з ділом. Проте одні з них справді послуговуються принципами, інші поводяться «принципово» стихійно, керуючись інтуїцією. До речі, принциповість (особливо та, що ґрунтується на принципах) не завжди є позитивною якістю людини. Чи не найпринциповіші фанатики, адже вони порівнюють факти зі своїми принципами, а не навпаки.

Оскільки мораль становить буденний рівень свідомості, то стверджувати про моральні принципи, на перший погляд, немає достатніх підстав. Проте етика постійно прагне впливати на мораль, пропонуючи певні принципи, норми, правила поведінки. У тоталітарних державах рекомендації офіційної етики громадянам нав'язують насильно (істинний арієць не повинен, наприклад, захищати єврея, істинний патріот радянської держави має доносити навіть на своїх батьків). Зрозуміло, етика розробляє і високогуманні принципи, норми, правила поведінки. Такими, зокрема, є моральні кодекси різних професійних груп. На стадії розроблення їх точніше було б називати етичними кодексами, а не кодексами моралі. Будучи прийнятими соціальною чи професійною групою, етичні кодекси певною мірою органічно вплітаються у структуру її моралі. Тобто теорія моралі стає елементом сфери моралі, завдяки чому мораль інтелектуалізується, збагачується раціональним змістом. Це стосується і запропонованих етикою принципів, зокрема принципів, сформульованих у моральних кодексах, які стають принципами моралі загалом або принципами моралі окремих соціальних чи професійних груп (рицарів, лікарів, учителів тощо).

Принципи етики, на основі яких вибудовується ця наука, фундаментальні і є формою осмислення граничних основ буття і пізнання, людської культури загалом, своєрідними парадигмами

(парадигма (грец. *paradeigma* — приклад, зразок) — засади, принципи, які визначають конкретне наукове дослідження і є загальноновизнаними на певному етапі розвитку науки) чи принаймні безпосередніми наслідками парадигм. Принципи моралі належать до логічних наслідків принципів етики, хоча справжніми життєздатними принципами моралі вважають лише ті, які максимально враховують моральний досвід людства і відповідних соціальних, професійних груп.

2. Діалектика понять «мораль» і «моральність»

Мораль (лат. *moralis* – моральний, від *mos* (*mois*) – звичай, воля, закон, властивість) – система поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку людей; одна з форм суспільної свідомості.

Моральність - термін слов'янського походження, майже повністю співпадаючий по сенсу з поняттями "мораль", "етика"; проте вже з давніх часів етику розглядали як вчення про мораль, моральність.

Мораль є свідченням певного рівня розвитку, духовної зрілості людини, характеру її відносин з іншими людьми і світом. Вона є складним, багатоаспектним феноменом, пізнання сутності якого неможливе без глибокого і всебічного розуміння природи, структури, сфери та особливостей функціонування.

Мораль як одна із форм суспільної та особистісної свідомості є системою поглядів, уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. Її основу становлять переконання, звичаї, традиції, громадська думка. Мораль спирається не на силу й авторитет установ, що змушували б дотримуватися конкретних норм, правил, приписів, а на свідомість — як колективну, так й індивідуальну. Попри те, вона охоплює всі сфери суспільного буття: ті, що регулюються державою (політика, виробництво, соціальна сфера, сім'я тощо), і ті, які держава чи громадські організації не регулюють (дружба, любов, товаришування, побут).

У широкому розумінні до моралі включають і моральність. Зважаючи на те, що правила, норми утворюють ідеальну (нематеріальну) модель належної поведінки людини, є всі підстави вважати мораль свідомістю, точніше однією з форм суспільної свідомості. Та оскільки моральні норми втілюються в життя, об'єктивуються, предметнюються, матеріалізуються, то мораль визначають не тільки як ідеальний феномен, свідомість: мораль (у її широкому розумінні) охоплює й реальні стосунки людей, що відповідають або не відповідають (тобто є аморальними) нормам.

Формою суспільної свідомості мораль називають хоча б тому, що вона не вичерпується виявами моральної свідомості індивідів, не може бути до них зведеною. Водночас мораль — одна з форм особистісної свідомості, про що свідчить, зокрема, роль совісті в ситуації вибору тощо.

У процесі визначення сутності моралі доводиться з'ясовувати її видові ознаки, оскільки родові передбачаються розумінням природи моралі. Наприклад, етик, який перебуває на позиціях натуралізму, уже фактично визнав природний характер моралі, а відтак йому залишається з'ясувати її специфіку, місце і роль у системі інших природних виявів людського буття, зокрема, від чого залежать моральні вимоги: від потягу до насолод (гедонізм), від прагнення до щастя (евдемонізм) чи від інших потреб.

Концепція, згідно з якою мораль має соціально-історичну природу, уже фактично визнала її соціальним феноменом і їй залишається лише виявити специфіку моралі, місце і роль у системі інших соціальних аспектів, форм людського буття — права, політики, мистецтва тощо.

Осмислення сутності моралі передбачає з'ясування її основних компонентів і характеру їх взаємозв'язків. Структурно мораль утворюють дві сфери — моральна свідомість і моральна практика (моральність), кожна з яких має свою будову.

Мораль не існує поза свідомістю, адже людські вчинки, акти міжособистісної комунікації не отримали б морального виміру, якби людина не була здатна усвідомлювати їх суть, співвідносити їх із власними уявленнями про добро і зло, належне і справедливе, із власним сумлінням.

Моральні вимоги, приписи, цінності та ідеали аналізувалися та обґрунтовувалися в етиці протягом усієї її багатовікової історії.

3. Поняття і структура моральної свідомості (моральні норми, принципи, ідеали, критерії)

Говорячи, про структуру моралі, можна виокремити такі її компоненти:

- моральну свідомість (основні норми, принципи, мотиви, ціннісні орієнтації, категорії: добро, зло, обов'язок, відповідальність, справедливість, сенс життя, ставлення до смерті, щастя, моральна самосвідомість людини, честь, гідність, совість, сором);
- моральну діяльність (свобода дії, вибору, волі; вчинок; співвідношення мети і засобів діяльності, мотиву та результату дії);
- моральні відносини (моральна сутність спілкування між людьми; відкритість-замкненість; монологічність-діалогічність; толерантність, повага, співчуття, любов, етикет та культура спілкування).

Свідомість - вища, інтегральна форма психіки, результат суспільно-історичних умов формування людини у процесі трудової діяльності та постійного спілкування з іншими людьми.

Свідомість має суспільний характер, оскільки її носій, людина, є істотою суспільною. Свідомість є вищим рівнем функціонування психіки. До характеристик свідомості відносяться: здатність акумулювати знання про навколишній світ (на основі пізнавальних процесів); виокремлення суб'єкта і об'єкта («Я» і «Не-Я»); забезпечення цілеспрямованої діяльності людини (свідомість

формує мету діяльності, зважає мотиви, вносить корективи); наявність у складі свідомості певного ставлення до кого-небудь/чого-небудь (проявляється в почуттях). Моральна свідомість - людська свідомість взагалі, з властивими їй внутрішніми механізмами, смисловим та ціннісним змістом; свідомість у стані осмислення і розв'язання суто моральних проблем, споряджена для цього відповідним концептуальним і категоріальним апаратом.

Допоки моральна свідомість не втілюється у дії та вчинки людей, що наявно репрезентують ті чи інші моральні уявлення, цінності та інший зміст моральної свідомості, ми не говоримо про неї як таку. Моральна свідомість не має сенсу у «безповітряному просторі» суб'єкт-об'єктної взаємодії, поза людськими актуальними стосунками. Коли людські стосунки усвідомлені, тільки тоді вони стають фактом особистісної і суспільної моральної свідомості.

До структури моральної свідомості належать:

- моральні норми («не вбивай», «не вкради», «не кажи неправду», «поважай батьків», «повертай борги») - елементарні форми моральної вимоги; певний вірець поведінки, який відображає усталені потреби людського співжиття і відносин та має обов'язковий характер.

Моральна свідомість — складний, суперечливий феномен духовної культури, що має свої рівні, форми, структуру. Вона функціонує на двох рівнях — емоційно-почуттєвому та раціонально-теоретичному, які існують у взаємодії, єдності, доповнюючи один одного.

За походженням і змістом моральні почуття є соціальними, вони формуються і розвиваються тільки в суспільстві у процесі взаємодії соціальних індивідів за допомогою виховання і самовиховання. Культура моральних почуттів є вираженням міри моральної розвинутості особистості, її здатності до морального резонансу (милосердя, співчуття, співпереживання) і виявляється у вчинках, культурі поведінки. Почуття, переживання є основою мотивів,

ідеалів, оціночних уявлень, ціннісних орієнтацій. Цей рівень пов'язаний з реакціями особистості на стосунки між людьми. Реакції виявляються у почуттях симпатії, антипатії; любові, ненависті; довіри, недовіря; обов'язку, відповідальності; національної гордості, космополітизму; гідності, вимогливості; егоїзму, альтруїзму тощо.

Залежно від носія моральна свідомість поділяється на індивідуальну і суспільну.

Головними компонентами індивідуальної моральної свідомості є моральні почуття обов'язку, совісті, гідності, справедливості тощо — що у сукупності складають емоційно-почуттєвий рівень.

Рационально-теоретичний пов'язується з системними знаннями, уявленнями про поняття, їх зміст, взаємозв'язок, наприклад, про добро, зло, щастя, сенс життя, справедливість, відповідальність, що дають уявлення про моральні цінності взагалі і вищі зокрема.

Моральна свідомість характеризується універсальністю, здатністю все зробити об'єктом свого судження і оцінки з позицій абстрактних принципів дійсної людяності.

Суспільна моральна свідомість — цілісний феномен, де теоретичний рівень відбивається у системі понять. Поняття моральної свідомості відіграють важливу роль у духовно-практичному освоєнні світу. Вони, з одного боку, — інструмент пізнання моральної сфери життя, з іншого — ступені пізнання, які доповнюють і закріплюють отримані знання. Зміст понять моральної свідомості наповнюється й змінюється з історичним розвитком людства (етносів, націй), світової (національної) духовної культури. Специфіка понять моральної свідомості у тому, що вони своєрідно відбивають моральне життя суспільства, спільнот і людини, використовуються для оцінки різних дій, вчинків як людини, так і інших соціальних суб'єктів.

Моральна діяльність.

Моральної діяльності у чистому вигляді не існує, оскільки мораль присутня, пронизує усі сфери життя, усі види діяльності людини. Тому варто і точніше говорити про моральні аспекти будь-якої діяльності (професійно-трудової, суспільно-політичної, науково-пізнавальної, сімейно-побутової, художньої тощо). Будь-яка дія чи відсутність її — це вчинок, що вбирає у себе роботу свідомості (почуттєві, мисленні, вольові компоненти) й об'єктивацію її у результаті. Нерідко з моральною діяльністю пов'язують філантропічні дії, гуманітарну допомогу, моральне просвітництво, моральне виховання тощо. Але моральний бік цих й інших видів діяльності, різних заходів може тільки зовні бути схожим на морально зацікавлене, справедливе ставлення до людей, наповнене суспільним сенсом, чи видаватись за гуманістичне ставлення, а дійсні мотиви, внутрішні збуджувальні сили можуть бути позаморальними, а то й аморальними (користь, винагорода, страх покарання, бажання видавати себе за доброго та справедливого, тобто за іншого тощо). Діяльність, лінія поведінки людини складається з окремих вчинків, які характеризуються наявністю мотивів і мети, заради яких вони здійснюються. Тому моральна складова (аспект) вчинку може бути зрозумілою при аналізі його структури, що має вигляд своєрідного ланцюжка: потреба—інтерес—ціннісна орієнтація—ідеал—мета—мотив—вибір засобів досягнення мети—реалізація мотиву, або дія (акт)—результат—оцінка результату—наслідки—оцінка наслідків і знову повторення ланцюжка у новому вчинку.

Моральні відносини.

Сукупність вчинків, моральних аспектів діяльності соціальних суб'єктів складає своєрідну тканину, сітку моральних відношень суспільства, спільнот. Моральні відносини є одним із видів суспільних відносин. Їх специфіка у тому, що: 1) вони виникають і реалізуються не стихійно, а свідомо, цілеспрямовано, вільно стосовно вищих моральних цінностей; 2) у процесі моральних відносин реалізуються моральні цінності; 3) моральні відносини не

існують у стерильному, чистому вигляді, вони пронизують економічні, політичні, етнічні, релігійні та інші відносини. Тому у них відбиваються особливості культури етносів, націй, релігій, політики держав. Стійкість, повторюваність окремих складових моральних відносин знаходить відображення у звичаях, традиціях, ритуалах тощо. Таким чином, моральні відносини — це ті зв'язки і залежності, у які включаються люди у процесі життєдіяльності на основі вироблених суспільством вимог і особистих переконань. Тому моральні відносини — це система цінностей, що реалізується у суспільстві. Їх зміст визначається системою моральних норм, принципів, оціночних уявлень, що реально панують у відповідній сфері життєдіяльності чи суспільстві взагалі.

Як особливий тип суспільних відносин моральні відносини можна класифікувати за основними видами (сферами) життєдіяльності людей: у економічній чи професійно-трудовій, суспільно-політичній, науково-пізнавальній, сімейно-побутовій та інших сферах. Моральні відносини можуть відрізнятися залежно від об'єкту: ставлення до дітей, жінок, людей похилого віку, до праці, до держави, її інституцій тощо. У моральних відносинах людина є і суб'єктом їх, оскільки реалізує свої ціннісні орієнтації, цілі, вчинки, і об'єктом, тому що вони існують незалежно від неї, і накладають на неї певні обов'язки.

Отже, моральні аспекти діяльності і моральні відносини складають об'єктивовану, виражену у поведінці, соціальних зв'язках сторону моралі. Моральна практика закріплюється у суспільних нормах, звичаях, традиціях. Вона складає ціннісний каркас суспільних відносин у кожній сфері життєдіяльності зокрема, надаючи їм людського виміру.